

Филип ИВАНОВИЋ*

ПЕДАГОШКА И ТЕРАПЕУТСКА УЛОГА ФИЛОСОФИЈЕ КОД КЛИМЕНТА АЛЕКСАНДРИЈСКОГ

Айсѝракиѝ: Климент Александријски (150–215) један је од првих хришћанских мислилаца који се подробно бавио односом хришћанске вјере и грчке философије. Будући и сам филозофски образован, Климент држи да је философија неопходна за стицање потпуног богопознања, те да је грчка философија божанског поријекла, дата Грцима као припрема за Јеванђеље. Имајући у виду да је философија сагледавање и сазнавање истине, то је она пропедутички метод за разумијевање и тумачење постулата вјере, али и за одбрану од нелогичних и софистичких напада на њу. С друге стране, као што се тијело лијечи медицином, тако се душа, према Клименту, лијечи философијом. Таква „терапија” душе првенствено се односи на ослобађање од страсти, достизање стања бестрашћа (ἀλθθεια) и обновљење личности, што је у складу не само са сврхом хришћанског живота, већ и са античком, платоновском, идејом о наликовању Богу кроз практиковање философије као припреме за смрт.

Кључне ријечи: Климент Александријски, философија, педагогија, терапија, душа, наликовање Богу

У формативном периоду хришћанства, односно у првим вјековима након Христа, природно се наметала нужност успостављања специфично хришћанског идентитета, који се морао издвојити не само религијски, у смислу вјере у једнога Бога насупрот паганском

---

* Др Филип Ивановић, Норвешки институт у Атини, Грчка; Центар за хеленске студије, Подгорица, Црна Гора

политеизму, већ и интелектуално и културолошки, у смислу критичког односа према грчкој философији и култури. Тензија између новооткривене вјере и паганске философије, међутим, није довела до потпуног раздвајања ова два феномена, већ је, напротив, уродила плодом усвајања, трансформације или чак континуитета хеленске интелектуалне традиције у оквиру хришћанске философије, теологије и уопште културе. Први хришћани су са паганским Грцима дијелили језик, менталитет и животни простор, а философска достигнућа хеленског ума показала су своју кључну важност за формирање хришћанских теолошко-догматских учења.

Ако не први, како тврди Ајнар Моланд,¹ онда свакако један од првих црквених писаца који се бавио односом хришћанства и хеленске философије био је Климент Александријски (150–215), о коме се зна да је вјероватно рођен у Атини и да је обилазио Малу Азију, Сирију и Египат, да би се коначно скрасио у Александрији, гдје је био ученик Пантена, управитеља Александријске теолошке школе. У Александрији се Климент није само сусрео с Пантеновим учењима, већ је у том граду имао прилику да упозна читав низ религија и култова, литерарних и интелектуалних трендова. Климентов посебни значај, дакле, лежи не само у његовим дјелима која су драгоцјени извор за изучавање раног хришћанства, већ и у чињеници да се у својим списима он приказује као својеврстан еклектички писац, оригиналан мислилац, али и историчар философије и књижевности — код Климента се сријећу идеје и фрагменти Хесиода, Хомера, орфичара, питагорејаца, Платона, Аристотела, стоика и других философских и религијских струја, с којима он дијалогски и полемички успоставља мостове преко којих се од античке културе долази до хришћанске вјере.

Климент је чврсто вјеровао у духовно уздизање до мистичког искуства сједињења с вјечним Логосом, који се открива у три фазе, које опет одговарају етапама духовног успјеха хришћанина: „Жарко желећи да нас потпуно усаврши до спасења, [...] сведобри Логос нам показује свој лијепи поредак, који прво подстиче (πρωτρέπτων), затим обучава (παιδαγωγῶν) и, коначно, подучава (ἐκδιδάσκων).”²

¹ Einar Molland, „Clement of Alexandria on the Origin of Greek Philosophy”, *Symbolae Osloenses: Norwegian Journal of Greek and Latin Studies*, 15: 1, 1936, 57.

² *Paid.*, I. 3.3.

Ове три фазе откривења Логоса и усавршења хришћанина управо одговарају и трима главним Климентовим дјелима — Протрептик (*Protrepticus*), Педагог (*Paedagogus*) и Стрoме (*Stromata*). Подстицање се, према Клименту, тиче преобраћања незнабожаца у праву вјеру, обучавање се односи на лијечење душе од страсти и, коначно, подучавање подразумијева уздизање душе до методичког и интелектуалног живота (μεθοδικός καὶ ἐπιστημονικός βίος) духовног усавршења.³

Појмови подстицања, обучавања и подучавања с циљем осавршења човјека упућују на централност образовања (παιδεία)⁴ у Климентовом мисаоном систему, а кључни носилац тога образовања је Логос, односно Исус Христос, док је његова слика на земљи гностик — мудрац, кога Александринац описује као философа који се држи умозрења (θεωρία, *contemplatio*), поштовања заповијести и подучавања (κατασκευής) добрих људи.⁵ Баш као што гностик води рачуна о садржају и редосљеду „образовног курикулума”, тако се и Логос руководио истим принципом у свом подучавању човјечанства — управо због тога су људском роду прво били дати Стари завјет и грчка философија, као припрема за Јеванђеље:

Прије доласка Господа, философија је, дакле, била неопходна Грцима за праведност, а сада је корисна за побожност, јер представља припремну обуку (προπαιδεία) за оне који вјеру стичу доказивањем (δι’ ἀποδείξεως) [...] Јер Бог је узрок свих ствари, неких примарно, као Старог и Новог Завјета, а неких посљедично, као што је философија. Могуће да је својевремено и философија Грцима била

³ Уп. Andrew Itter, *Esoteric Teaching in the Stromateis of Clement of Alexandria*, Leiden: Brill, 2009, 35–39.

⁴ Византијски и хришћански, као ни антички грчки мислиоци никада нијесу довели у питање улогу образовања у фомирању личности. Види нпр. Filip Ivanović, „Education in Byzantine Empire”, in: K. Boudouris & K. Kalimtzis (eds.), *PAIDEIA: Education in the Global Era II*, Athens: Ionia Publications, 2008, 112–122; Микоња Кнежевић, „Григорије Палама и хеленска *paideia*: Случај Тријаде у одбрану свештених исихаста”, у: Б. Јовановић и М. Вилотијевић (прир.), *Улога образовања и васпитања у развијању хуманистичких, интеркултуралних и националних вредности*, Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2014, 369–422.

⁵ *Strom.*, II. 10.46.

дата у овом примарном смислу, прије него што је Господ призвао Грке; јер она је обучила (ἐλαίδαγώγει) хеленски ум за Христа, баш као што је Закон обучио Јевреје.⁶

Философију, према томе, Климент сматра неопходном, како прије тако и након оваплоћења Логоса. Паганским Грцима она је давала праведност, а након Христовог доласка она је постала корисно пропедеутичко оруђе за демонстрацију, доказивање вјере. Три су основна значења која Климент придаје појму вјере: најприје, вјера у прве принципе доказивања, као и непосредно знање; друго, убјеђење о посједовању одређене истине до које се дошло путем научнога доказа и, треће, тежња вјерујућих да прихвате одређене принципе садржане у Светом писму, без покушаја да се они боље освијетле и дубље разумију. У том смислу, појму вјере Климент придаје не само религијску, већ и епистемолошку димензију.⁷ За њега је однос вјере и разумијевања двосмјеран: као што вјера тражи разумијевање, тако је и разумијевање неопходно за прихватање вјером откривених ствари:

Као што кажемо да неучен човјек може бити вјерник, тако исто тврдимо и да такав неучен човјек не може разумјети оно што се вјером открива; прихватити оно што је добро, а не оно што је супротно, узроковано је не простом вјером, већ вјером удруженом са знањем.⁸

Савез знања и вјере рађа оно што Климент зове „научна вјера” (ἐπιστημονική πίστις), која се не заснива само на реторичким аргументима или дијалектичким силогизмима, већ подразумијева отварање душе према Светом писму и представља највиши облик демонстрације.⁹ За Александринца, дакле, Свето писмо саопштава основна почела, прве принципе, који се морају разумјети да би се прешао пут до сазнања истине. Πίστις и γνῶσις, вјера и знање, двије су етапе хришћанскога живота: док се вјера односи на

⁶ *Strom.*, I. 5.28.

⁷ Salvatore Lilla, *Clement of Alexandria: A Study in Christian Gnosticism and Platonism*, Oxford: Oxford University Press, 1971, 119 sqq.

⁸ *Strom.*, I. 6.35.

⁹ *Strom.*, II. 11.49.

познавање основних принципа вјере и дословно тумачење Писма, знање се тиче виших облика спекулативне теологије, засноване на симболичком тумачењу Библије.¹⁰ Свето писмо, наима, даје аксиоме, принципе који се не доказују, као извор сваког другог доказивања, чије разумијевање отвара могућност даљих логичких дискусија и демонстрација. На тај начин, они који су само „окусили” Свето писмо су вјерници, док они који су напредовали у сазнавању и излагању истине су гностици.¹¹

СТИЦАЊЕ, разумијевање и преношење знања захтијева, дакле, употребу философије. Али које философије? Иако врло близак платонизму и стоицизму, а жестоко супротстављен епикурејству,¹² Климент под философијом не подразумева одређену школу или одређенога философа, већ од сваке струје хеленске философије узима оно за шта сматра да доприноси циљу осавршења човјека:

Под философијом не подразумевам стоике, или платоничаре, или епикурејце, или аристотеловце, већ шта год је добро речено од било које од ових секти, које уче праведности и науци прожетој побожношћу (μετὰ εὐσεβοῦς ἐπιστήμης), ту разноврсну (τὸ ἐκλεκτικὸν) цјелину ја зovem философијом.¹³

„Разноврсна цјелина”, наима, садржи све оне мислиоце и њихове школе који су се, у Климентовим очима, дотакли истине, јер „философи су они који налазе задовољство у гледању истине”.¹⁴ Учења о почелу, једном првотном узроку, о Богу без почетка и краја, учење о наликовању Богу као сврси човјека, те о створеном свијету и врлом моралном животу — то су фрагменти истине коју су грчки философи сагледали и освијетлили јер „они међу Грцима који су исправно философирали, видјели су Бога”.¹⁵ То виђење истине,

¹⁰ Judith K. Kovacs, „Divine Pedagogy and the Gnostic Teacher According to Clement of Alexandria”, *Journal of Early Christian Studies*, 9: 1, 2001, 8.

¹¹ Itter, *Esoteric Teaching*, 92.

¹² Епикур је за Климента мислилац који учи безбожности и похоти (нпр. *Strom.*, I, 1, VI, 8).

¹³ *Strom.*, I, 7.37.

¹⁴ *Strom.*, I, 19.93.

¹⁵ *Strom.*, I, 19.94.

међутим, елементарно је и фрагментарно и не може да надомјести право сазнање Бога, кроз вјеру, која је аутентични и неоториви темељ истине. Ако је философија за Грке имала улогу припреме за Јеванђеље и образовања ума за разумијевање божанске истине, она је доласком Христовим испунила своју пропедутичку улогу. Како се вјера ослања на саму ријеч Божију, она је самим тим самодоволна и не потребује ништа друго, па ни философију.¹⁶ Но, то не упућује на потпуну бескорисност философије, која и даље остварује своју педагошку, иако не више пресудну, улогу, у смислу одбране истине од сплеткарења и софистике. За Климента је истина откривена вјером неопходна као хљеб, док је философија, односно припремна обука (προπαιδεία), сада као зачин или слаткиш.¹⁷ Као што граматичар, пише Александринац, помаже философу, тако философија служи као помоћница истини вјере:

Као што опште науке (ἐγκύκλια μαθήματα) доприносе философији, која је њихова господарица (δέσποινα), тако и философија доприноси стицању мудрости. Философија је изучавање мудрости, а мудрост је сазнање људских и божанских ствари, као и њихових узрока. Мудрост је, према томе, краљица (κυρία) философије, као што је философија краљица припремних наука.¹⁸

Ако је философија слушкиња мудрости а краљица пропедутике, ако је она била дата Грцима као припрема за објаву Јеванђеља, те ако се философијом стиче разумијевање истине и увид у њу, онда Климент не може доћи до другачијега закључка осим да философија има божанско поријекло. Та тврдња је нешто до чега је нашем писцу изузетно стало и он се на више мјеста труди да је и докаже као једину валидну тезу.¹⁹ Од неколико могућих одговора на поријекло грчке философије, међу којима и да је она настала случајно или да је дошла од ђавола или других небеских сила,

¹⁶ Види Joseph T. Muckle, „Clement of Alexandria on Philosophy as a Divine Testament for the Greeks”, *Phoenix: Journal of the Classical Association of Canada*, 5: 3–4, 1951, 82 sqq.

¹⁷ *Strom.*, I. 20.100.

¹⁸ *Strom.*, I. 5.30.

¹⁹ Molland, „Clement of Alexandria”, 61.

Климент чврсто стоји на становишту да је философија педагошко оруђе у рукама дожанског провиђења, односно „јасна слика истине (ἀληθείας εἰκὼν) и дожански дар Грцима”.²⁰ На тврдње да је философија ђаволово дјело, он јасно и непоколебљиво одговара да је „апсурдно да они који неред и зло приписују ђаволу мисле да је он носилац философије, која је дисциплина врлине”, дата не рђавим, већ најбољим Грцима.²¹ Под најбољим Грцима Климент подразумева оне грчке философе чија се мисао највише приближава истинама откривеним у Библији и која се и након Христовог доласка може узети као пут ка истини.

За александријског мислиоца, дакле, философија више не представља скуп аргумената или увида, већ прије метод којим се, на чврстој основи вјере, стиже до истине. И он сам, у уводу *Строма*, пише да ће то дјело садржати истину упетљану у догме философије, а да је на читаоцу, односно ученику, да одреди прави пут под вођством пишчеве еклектичке философске и библистичке инструкције, јер се лутањем кроз апстрактне идеје хармонизује наоко диспаратан материјал, а таква дисциплина повећава видокруг ума који почиње да усваја пуноћу философске спекулације.²² Овиме се открива и Климентов педагошки план у коме он себе види као учитеља, педагога, напријед поменутога гностика,²³ чији циљ је да се обрати што широј публици, али и да постави тешке изазове пред своје ученике.²⁴ Својим дјелом александријски мудрац представља себе као учитеља у служби хришћанског образовања, који својим читаоцима оставља погодан метод и све изворе, људске и дожанске, који ће хришћане повести спасењу.²⁵

²⁰ *Strom.*, I. 2.20.

²¹ *Strom.*, VI. 17.159.

²² Andrew Itter, „Method and Doctrine: Esoteric Teaching in the Writings of Clement of Alexandria”, in: E. Crangel (ed.), *Esotericism and the Control of Knowledge*, Sydney: Department of Studies in Religion, 2004, 194.

²³ Види фусноту бр. 5.

²⁴ О Климентовој криптичкој педагогији и значају предања види: Филип Ивановић, „Знање и традиција код Климента Александријског”, *Филозофија и друштво*, 24: 2, 2013, 264–274. и Eirini Artemi, „Clement of Alexandria's Teaching About the Cryptic Philosophical Tradition”, *Vox Patrum*, 34, 2014, 61–71.

²⁵ Види Marcelo Merino Rodríguez, „Razón y fe en Clemente de Alejandría”, *Teología y vida*, 52, 2011, 92.

Иако Климент признаје да постоје и они који не налазе користи у философији, он за њих нема пуно разумијевања:

Неки, што себе сматрају природно обдаренима, не желе да додирну ни философију ни логику, не желе да уче ни природне науке. Они захтијевају огољену вјеру, као да желе да, нимало се не посветивши чокоту лозе, одмах с њега убери гроздове. Господ је фигуративно описан као чокот лозе, с којег се, према ријечима Писма, уз муку и виноградарску умјешност, плодови могу убрати.²⁶

У Климентовој метафори виноградар не може очекивати плодове винове лозе ако није савладао вјештину њеног узгоја, као што ни љекар не може да лијечи без претходно стеченога знања и искуства, нити атлета може без припреме бити успјешан на такмичењу.²⁷ На исти начин, хришћанин, у потрази са осавршењем свога живота, мора усвојити рационалне и логичке вјештине, које се стичу кроз геометрију, музику, граматику и философију. „Истински учен човек” је онај који све подређује истини, а своје интелектуалне вјештине користи за одбрану вјере од напада; такав мудрац знаће и да разликује философију од софистике, реторику од дијалектике, кулинарство од физике, итд. „Како је само нужно, за онога који хоће да учествује у сили Божијој, да се умственим питањима бави философирајући!”²⁸ узвикнуће Климент, наглашавајући да, иако пророци нијесу били верзирани у логици и философији, њихове се ријечи не могу правилно разумјети без интелектуалног напора јер онај који практикује правилан живот, кроз примјере узете од Грка и варвара (Јевреја), тај је искусни истинотражитељ. Философија је, према томе, уско везана за истраживање истине и природе ствари, а како је Христос устврдио „Ја сам Истина”,²⁹ то онда права философија мора бити Христова философија и мора водити истини о Богу. Да би се сазнао Отац, мора се сазнати Син, Христос, јер само Син може предати истину о Оцу; тако се од вјере долази до

²⁶ *Strom.*, I. 9.43.

²⁷ *Strom.*, I. 9.44.

²⁸ *Ibid.*

²⁹ Јн. 14,6.

знања, а преко Сина стиже се до Оца.³⁰ Тако схваћена, философија представља везу на путу од вјере, преко знања, до спасења:

Философи, исправно подучени себи својственој моћи разумијевања под вођством духа разумијевања, кад истражују не дио философије, већ апсолутну философију, свједоче истину у духу истинољубивости и скромности; чак и када су истине саопштене од оних који не припадају њиховој школи, они напредују ка разумијевању, кроз божански домострој неизрециве Доброте, која увијек, колико год је могуће, спроводи творевину ка бољем. Надаље, долазећи у додир не само са Грцима него и са варварима [Јеврејима], долазе до Вјере, путем спреме разумијевања која им је заједничка (ἐπὶ τὴν πίστιν ἐκ συνασκήσεως κοινῆς εἰς σύνεσιν ἰδίαν ἄγοντα). А када су прихватили темеље истине, задобили су додатну моћ за даље напредовање у свом истраживању, те су тако, волећи да буду учени и тежећи знању, похрлили у спасење.³¹

Климент и овдје наводи своју тврдњу да је философија божанског поријекла, као средство домостроја којим се творевина усходи ка бољем. С друге стране, еклектички приступ је јасан — истине нијесу саопштене само од једне школе, већ је неопходно изучавати „апсолутну философију”, а не само њен дио, како би се спознале истине које воде Вјери, као темељу даљег усхођења ка спасењу. Тај темељ је је највеће добро јер доводи човјека у блиску везу с Богом, чиме он учествује у обновљеном универзуму добрих ствари.³² Тако философија није само педагошког, већ, у одређеној мјери, и сотериолошког карактера. Међутим, то не значи да стицати знање треба из очекивања награде спасења. Наиме, посебан тип човјека, философа, мислиоца, кога Климент назива гностиком, човјек је разумијевања и виспрености, он се посвећује знању ради знања и чини добро, не из наде у награду или из страха од казне.³³ Такав

³⁰ Eric Osborn, *Clement of Alexandria*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 162.

³¹ *Strom.*, VI. 17.154.

³² Osborn, *Clement of Alexandria*, 31.

³³ *Strom.*, IV. 22.135 ff.

је човјек достигао стање бестрашћа (ἀπάθεια) и он живи у складу с ликом и подобјем Божијим.

Ако стицање знања и бављење философијом, у сарадњи с вјером, води бестрашћу и добротинству, онда то упућује и на етичку компоненту философирања. У том смислу, философија испуњава и ону своју античку улогу „припреме за смрт”,³⁴ што је подразумијевало одвајање од тјелесности, страсти и жеља, и прочишћење душе, односно њен повратак у првобитно стање.³⁵ Философија се, према томе, тиче не само истраживања истине, већ и својеврсне духовне вјежбе (ἄσκησις), која представља бригу о себи, али и о другима. На исти начин, према Клименту, гностик брине за себе и за друге, а бригу о себи постиже контемплативним, теоријским животом (βίος θεωρητικός), који доприноси прочишћењу и цјеломудрености (σωφροσύνη).³⁶ Гностички живот подразумијева приближавање Богу јер „онај који служи (θεραπεύων) Богу, служи себи (θεραπεύει)”,³⁷ рећи ће Александринац. Глагол θεραπεύω у исто вријеме значи чинити службу Богу и бринути о некоме, али и лијечити,³⁸ што упућује на Климентово разумијевање везе између теоријског живота, богослужења и бриге о себи. Бринути о себи, у ствари, значи приближавати се Богу, односно наликовати Богу, што је још један концепт добро познат античким философима. Управо ће Платон у Теетету рећи да је човјеков аутентични задатак да „побјегне” са земље тамо гдје бивају богови, те да је тај бијег „наликовање Богу” (ὁμοίωσις θεῷ), што подразумијева праведност, светост и мудрост.³⁹ Те вриједности — праведност, светост и мудрост — морају бити апсолутне водиле човјековом обликовању, узимајући у обзир Платонов став да је Бог мјера свих ствари (θεός ἡμῖν πάντων χρημάτων μέτρον),⁴⁰ а не човјек, како је тврдио

³⁴ Платонов Сократ у Федону каже: „Једини циљ оних који практикују философију у правом смислу је припрема за умирање и смрт” (*Phaed.*, 64 A).

³⁵ Pierre Hadot, *Philosophy as a Way of Life: Spiritual Exercises from Socrates to Foucault*, Oxford: Blackwell, 1995, 103.

³⁶ *Strom.*, IV. 23.152.

³⁷ *Ibid.*

³⁸ Henry G. Liddel, Robert Scott, Henry S. Jones (eds.), *A Greek-English Lexicon*, Oxford: Clarendon Press, 1940, s. v. θεραπεύω.

³⁹ Pl., *Thaet.*, 176 AB.

⁴⁰ Pl., *Leg.*, 716 C.

софиста Протагора. Учествујући у божанству и будући најближи Богу од свих створења, човјек прво (πρῶτον) слави богове и уздиже храмове и олтаре њима у част⁴¹ — слављење богова, религиозност, према томе, оно је што прво одваја човјека од осталих живих бића. Религиозни карактер човјека као носиоца Божије честице, логоса, природно за посљедицу има управо Платонову идеју о наликовању Богу, које „представља човеков постојани напор да буде у свом делању руковођен апсолутним интелектуалним и етичким вредностима”.⁴² Ове идеје наћи ће своје мјесто у многим хришћанским мислиоцима, па и код Климента, који и експлицитно наводи Платонове ријечи описујући свога гностика:

Гностик је онај који је по слици и подобију (κατ’ εικόνα καὶ ὁμοίωσιν) Божијим, који подражава Бога колико год је могуће, коме не недостаје ништа што доприноси подобију, који практикује суздржање (ἐγκράτεια) и трпљење, живи праведно, влада над страстима (βασιλεύων τῶν παθῶν), дарује оно што има колико може и чини добро, како ријечју, тако и дјелом [...] Платон, философ, каже да је циљ среће задобијање сличности с Богом, колико је могуће.⁴³

Живот по слици и подобију, самоконтрола и подјеђивање страсти није само недостижна слика идеалнога човјека, већ је то постављање циља којим се остварује аутентично људско постојање. Да је тренутно човјеково стање умрљано страстима није само Климентова или само хришћанска мисао — скоро све философске школе антике сматрале су да се примарни узроци људске патње, нереда и несвјесности имају тражити управо у страстима, односно жељама и страховима, те се стога философија појављује првенствено као терапија страсти.⁴⁴ Веза између философије, терапије и страсти нарочито је била присутна код стоичких философа, па ће тако

⁴¹ Pl., *Prot.*, 322 A.

⁴² Ирина Деретић, „Платон о човековом ‘наликовању Богу’”, *Архе: Часопис за филозофију*, 22, 2014, 135.

⁴³ *Strom.*, II. 19.97–100.

⁴⁴ Hadot, *Philosophy as a Way of Life*, 83.

Цицерон тврдити да „est profecto animi medicina, philosophia”,⁴⁵ а Епиктет да је философска школа заправо клиника⁴⁶ и да философски живот почиње одређењем дијагнозе, односно утврђивањем стања у ком се налази рационална моћ ума.⁴⁷ Ово поготово стога што прочишћење душе подразумејева и рационалну функцију, којом се побијају лажни искази, што опет имплицира истраживање и перцепцију истине.⁴⁸

Слична реторика није била страна ни Клименту, који у свом Педагогу на више мјеста користи метафоре болести, љекара и терапије:

Људима који су здрави није потребан љекар, није им потребан док год су снажни; али онима који су болесни, потребне су његове вјештине. Тако је и нама, који смо у својим животима обољели од срамних пожуа и прекорљивих претјеривања, те других запаљивих посљедица страсти, потребан Спаситељ.⁴⁹

Кључни непријатељ аутентичнога људског постојања су, дакле, страсти, у чијем излечењу Спаситељ узима улогу љекара, односно педагога. У читавом низу медицинских метафора Климент ће рећи да су страсти „чир на истини који мора бити зарезан ланцетом прекора”, те да је неопходна редукција „израслина гордости, како би се пацијент повратио у здраво и истинско људско стање”.⁵⁰ Баш као и стоици, Александринац сматра да се душа лијечи од страсти обуком и вјежбом, али стоичком рецепту слушања предавања у циљу живота у складу с природом он додаје Мојсијев закон,⁵¹ описујући га као неопходни медијум за обнову душе.⁵² Наводећи десет Божијих заповијести, Климент посвећује пажњу и симболичком

⁴⁵ „Философија је заиста медицина душе”, Cic., *Tusc.*, 3.6.

⁴⁶ Epict., *Diss.*, III. 23.30.

⁴⁷ Epict., *Diss.*, I. 26.15.

⁴⁸ André-Jean Voelke, *La philosophie comme thérapie de l'âme: Etudes de philosophie hellénistique*, Fribourg: Academic Press Fribourg, 1993, 51–52.

⁴⁹ *Paed.*, I. 9.83. Види и *Paed.*, I. 1.3.

⁵⁰ *Paed.*, I. 8.64 sqq.

⁵¹ Harry O. Maier, „Clement of Alexandria and the Care of the Self”, *Journal of the American Academy of Religion*, 62: 3, 1994, 725.

⁵² *Strom.*, I. 27.171.

значању броја десет, те закључује да десет заповијести одговарају броју човјекових „дјелова„: пет чула, моћ говора и репродукције, те духовни принцип, затим разумни дио душе и, коначно, обиљежје Светога Духа које човјек стиче вјером.⁵³ Кроз десет заповијести човјек спознаје себе самога,⁵⁴ одговарајући тако на чувену делфску заговетку, постајући свјестан својих слабости и врлина јер кроз заповијести усваја побожност и чува се од гријеха. Гностик се, према Клименту, „обучава кроз заповијести”,⁵⁵ те тако Закон постаје средство посматрања, контроле и тумачења самога себе.⁵⁶ Не треба, међутим, изгубити из вида да Мојсијев закон нијесу само заповијести, већ је дио тога Закона и дијалектичка философија, коју Климент, цитирајући Платона, дефинише као науку посвећену откривању и објашњавању ствари, чиме човјек постепено усходи до богопознања.⁵⁷

Поштујући заповијести и практикујући методе умјерености и контроле страсти,⁵⁸ човјек долази до ступња бестрашћа, *apatheia*, што у ствари значи умирање оне пређашње, страстима обузете личности и успостављање једне нове, обновљене, личности ослобођене гријеха.⁵⁹ Ово Климентово умирање за страсти, умртљивање тјелесности и рађање обновљене личности исти је онај задатак прокламован Сократовим ријечима о философији као припреми за смрт. За разлику пак од сократовског бијега ка небу, који поприма космолошке карактеристике у смислу ослобођења бесмртне душе од тијела, Александринац има на уму сотериолошки момент ослобођења од грешне тјелесности обузете страстима. Тек тада, напредујући кроз врлине, човјек достиже бестрашће (*ἀπάθεια*) и безметежност (*ἄταραξία*) и постаје отпоран на задовољства и

⁵³ *Strom.*, VI. 16.133.

⁵⁴ *Strom.*, I. 28.178.

⁵⁵ *Strom.*, VII. 13.83.

⁵⁶ Maier, „Clement of Alexandria”, 726.

⁵⁷ *Strom.*, I. 28.176.

⁵⁸ Климент говори о више метода борбе против страсти, многи од којих се сријећу код стоика и других философских школа (умјереност, самодовољност, разборитост). О овим ступњевима етичког живота већ је доста писано и они нијесу директни предмет овога рада. Види нпр. Maier, „Clement of Alexandria”, 728 sqq; Lilla, *Clement of Alexandria*, 68 sqq.

⁵⁹ *Strom.*, VII. 3.14.

жалости, као што је дијамант отпоран на пламен.⁶⁰ Управо је то врхунац моралног достигнућа човјека, када више није потребно да контролише и ограничава страсти, већ је од њих потпуно слободан, а једини циљ му постаје задобијање сличности с Богом, односно наликовање Богу.⁶¹ Наликовање Богу за Климента је, као и за Платона, највиши морални циљ човјека — док умјереност страсти (μετριοπάθεια) припада „нижем” етичком животу, бестрашће (ἀπάθεια) је обиљежје „вишега” етичког живота, што јасно слиједи из Климентовог резона да ако је Бог бестрасан, онда наликовање Богу мора подразумевати бестрашће: „Гностик обликује и ствара себе [...] наликујући својим бестрашћем Ономе који је по природи бестрасан.”⁶²

Веза између Сократове философије као „припреме за смрт” и Климентове идеје о бестрашћу није само наслућена, већ је александријски мислилац експлицитно успоставља: „Жртва прихvatљива Богу је постојано одвајање од тијела и страсти. То је доиста истинска побожност. Није ли, с тим у вези, Сократ исправно назвао философију припремом за смрт?”⁶³ Истинска философија је сагледавање ствари чистим умом,⁶⁴ те је потпуно, савршено знање, γνώσις одређена врста смрти јер „одваја душу од тијела и унапређује душу у живот потпуно предан добру, омогућавајући јој тако да се, прочишћеним умом, посвети умозрењу истинских реалија”.⁶⁵ За Платона је, такође, истинска философија значила сагледавање ствари онаквима какве јесу и управо је философија та која ослобађа душу од посматрања свијета кроз „затворске решетке” тијела — љубитељи знања, каже Платонов Сократ, разумију да философија охрабрује душу и ослобађа је од обманујућих чула.⁶⁶ Философија је, дакле, брига за душу и средство прочишћења од бремена тјелесних обмана, што је идеја која свој ехо добија и у Климентовим ријечима:

⁶⁰ *Strom.*, VII. 11.67.

⁶¹ Osborn, *Clement of Alexandria*, 239.

⁶² *Strom.*, VII. 3.13.

⁶³ *Strom.*, V. 11.67.

⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁵ Hadot, *Philosophy as a Way of Life*, 138.

⁶⁶ Pl., *Phaed.*, 82 D-83 C.

За гностика, дакле, стална брига о души је служба (θεραλεία) Богу, јер он, у непрестаној љубави, бива заокупљен оним што је божанско у њему. Што се тиче службе (τῆς θεραλείας) намијењене људима, једна врста службе има за циљ побољшање, а друга врста је служба коју указују подређени. Тијело се побољшава вјештином медицине, а душа философијом [...] Обије врсте службе анђели указују Богу, у свом домостроју (οἰκονομίαν) земаљских ствари, а гностик у исто вријеме служи Богу и излаже људима умозрење (θεωρίαν) које их чини бољима, као што му је и дато да обучава (παιδεύειν) људе у циљу њихове поправке.⁶⁷

Овдје Климент јасно доводи у везу философију, терапију и педагогију, експлицитно наводећи да је философија терапија душе; међутим, „истинска побожност” не ограничава се само на бригу о самоме себи, на терапију сопствене душе, већ се огледа и у терапији других, што гностика чини уједно философом, терапеутом и педагогом. Како је његов циљ наликовање Богу, тако гностик подражава Бога и у бризи за друге људе, односно у интересовању за њихово побољшање и спасење. Гностик је земаљска, људска, слика Логоса,⁶⁸ који води спасењу:

Ријеч [Логос], која своју дјецу води спасењу, прикладно је названа Педагог (Παιδαγωγός) [...] Побожност је обука (παιδαγωγία), јер укључује учење о Божијој служби (θεραλείας) и спремање (παιδεύσις) у познању истине, као и правилно држање које води ка небесима [...] Као што генерал предводи фаланге, водећи рачуна о сигурности својих војника, а кормилар управља пловилом, бринући о путницима, тако и Педагог води дјецу спасоносном начином живота, због своје бригае о нама.⁶⁹

Подражавајући Логос, односно савршеног учитеља и вођу, гностик не брине само о себи и свом спасењу, већ узима улогу педагога,

⁶⁷ *Strom.*, VII. 1.3.

⁶⁸ *Strom.*, II. 10.46.

⁶⁹ *Paed.*, I. 7.53–54.

постајући тако Божији дар људима, односно божанско средство њиховога спасења.⁷⁰ Тиме се Климентов опис гностика не ограничава на идеализовани портрет замишљеног осамљеника, одвојеног од свијета и људи који га окружују. Напротив, гностик преузима активну улогу у обучавању других и то подразумијева одређене практичне задатке, као што су припрема курикулума, прилагођавање науке различитим ученицима, као и схватање да педагогија не подразумијева само интелектуалну подуку, већ и трансформацију цјелокупне личности.⁷¹

Оно што је за Платона философ, који се највише приближава идеалу наликовања Богу, то је за Климента гностик, који својим интелектуалним и етичким животом постаје слика Логоса на земљи. С друге стране, као што Платонов философ добро и праведно управља сопственим животом, али не одбија ни могућност управљања полисом у циљу општег добра, тако и Климентов гностик узима активну улогу у својој заједници, која више није антички грчки полис, већ црква као заједница вјерујућих хришћана. Док за Платона или Плотина⁷² бијег душе ка Богу представља ослобођење од смртних окова тијела и повратак у примарно метафизичко поријекло, дотле за Александрина душа прелази пут од кварне и грешне тјелесности до свог искупљеног и обновљеног стања.⁷³ Као што је већ речено, Климентов се „философ држи три ствари: прво умозрења (θεωρίας), друго извршавања заповијести и треће, обучавања (κατασκευής) добрих људи”.⁷⁴ Живот гностика, дакле, има три кључне компоненте — теоријску, етичку и педагошку. Једино се човјек који практикује све три активности може назвати гностиком, односно правим философом, јер само у синергији оне дају потпуно знање и мудрост.

Упркос чињеници да је грчка философија претходила Христовом доласку, те да она садржи елементарне и фрагментарне истине, она је ипак божански дар човјечанству јер представља интелектуалну

⁷⁰ Alfredo Brontesi, *La soteria in Clemente Alessandrino*, Roma: Università Gregoriana Editrice, 1972, 601.

⁷¹ Kovacs, „Divine Pedagogy”, 17.

⁷² Plot., *Enn.*, I. 2.1.

⁷³ Maier, „Clement of Alexandria”, 739.

⁷⁴ *Strom.*, II. 10.46.

припрему за Откривење и метод сазнавања божанских ствари. Управо је зато философија краљица свих наука, а слушкиња може бити једино мудрости.⁷⁵ Ако је у прошлости философија представљала припрему за разумијевање и прихватање хришћанске вјере, она и након тога има вриједност у рационалној и логичкој аргументацији, којом се, полазећи од вјере као темеља, долази до истине. О нужности философије Климент сматра да не треба ни расправљати јер се чак и на само питање да ли треба философирати до одговора може доћи једино философским размишљањем.⁷⁶

Философија као пропедеутика и као метод логичке аргументације упућује на један, у разумијевању теолошких списа често занемарен, аспект, а то је — рационалност. Вјера у Логос, према Клименту, доказ је рационалности душе коју је Бог „удахнуо” човјеку, а философија се односи управо на разумни дио људске душе, на супрот неразумном.⁷⁷ Рационалност пак не подразумева само истраживање и сазнавање истине, или усвајање логичких и дијалектичких философских метода, већ садржи и практичну, етичку компоненту, која за циљ има слађење неразумног дијела душе и сузбијање ирационалних импулса. Насупрот ирационалним страстима стоји врлина која је хармонично стање душе успостављено разумом.⁷⁸ Ту се, осим образовне, изражава терапеутска улога философије у изљечењу душе, њеном ослобађању од страсти и достизању бестрашћа (ἀπάθεια), као врховнога етичког идеала, чиме се човјек приближава Богу, наликујући му. Коначно, философија је, за Климента, метод истраживања и увиђања истине, али и рационализовања и очишћења душе, у чему он не одступа ни од хришћанске вјере ни од грчке философије, у којима је чврсто укоријењен.

⁷⁵ *Strom.*, I. 5.30.

⁷⁶ *Strom.*, VI. 18.162.

⁷⁷ Климент слиједи Платонову подјелу душе на разумни (λόγος), срчани (θυμός) и желатељни (ἐπιθυμία) дио (*Strom.*, V. 8.53).

⁷⁸ *Paed.*, I. 13.101.

ЛИТЕРАТУРА

Извори и преводи:

- [1] Cicero, *Tusculanae Disputationes*, Ed. Max Pohlenz, Leipzig: Teubner, 1918.
- [2] Clementis Alexandrini, *Opera*, Ex recensione Gulielmi Dindorfii, 4 vols, Oxonii: Typographeo Clarendoniano, 1869.
- [3] Clementis Alexandrini, *Paedagogus*, Ed. Miroslav Marcovich, Leiden: Brill, 2002.
- [4] Epictetus, *Epicteti Dissertationes ab Arriano digestae*, Ed. Heinrich Schenkl, Leipzig: Teubner, 1916.
- [5] Ferguson, John, *Stromateis. Books 1–3*, Washington: Catholic University of America Press, 1991.
- [6] Plato, *Platonis Opera*, Ed. John Burnet, 5 vols, Oxford: Oxford University Press, 1900–1907.
- [7] Plotin, *Ennéades*, Texte établi et traduit par Emile Bréhier, 7 vols, Paris: Collection Budé, 1924–1938.
- [8] Stählin, Otto, *Clemens Alexandrinus*, 4 vols, Leipzig: J. C. Hinrichs, 1909–1936.
- [9] Wilson, William, *Clement of Alexandria*, Ante-Nicene Fathers Library (vols. 4, 12, 22, 24), Edinburgh: T&T Clark, 1882–1884.

Сүүгује

- [10] Eirini Artemi, „Clement of Alexandria’s Teaching About the Cryptic Philosophical Tradition”, *Vox Patrum*, 34, 2014, 61–71.
- [11] Alfredo Brontesi, *La soteria in Clemente Alessandrino*, Roma: Università Gregoriana Editrice, 1972.
- [12] Ирина Деретић, „Платон о човековом ‘наликовању Богу’”, Архе: Часопис за филозофију, 22, 2014, 129–138.
- [13] Pierre Hadot, *Philosophy as a Way of Life: Spiritual Exercises from Socrates to Foucault*, Oxford: Blackwell, 1995.
- [14] Види нпр. Filip Ivanović, „Education in Byzantine Empire”, in: K. Boudouris & K. Kalimtzis (eds.), *PAIDEIA: Education in the Global Era II*, Athens: Ionia Publications, 2008, 112–122.
- [15] Филип Ивановић, „Знање и традиција код Климента Александријског”, Филозофија и друштво, 24: 2, 2013, 264–274.
- [16] Andrew Itter, „Method and Doctrine: Esoteric Teaching in the Writings of Clement of Alexandria”, in: E. Crangel (ed.), *Esotericism and the Control of Knowledge*, Sydney: Department of Studies in Religion, 2004, 188–210.
- [17] Andrew Itter, *Esoteric Teaching in the Stromateis of Clement of Alexandria*, Leiden: Brill, 2009.
- [18] Микоња Кнежевић, „Григорије Палама и хеленска *paideia*: Случај Тријаде у одбрану свештених исихаста”, у: Б. Јовановић и М. Вилотијевић (прир.), Улога образовања и васпитања у развијању хуманистичких, интеркултуралних и националних вредности, Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2014, 369–422.

- [19] Judith K. Kovacs, „Divine Pedagogy and the Gnostic Teacher According to Clement of Alexandria”, *Journal of Early Christian Studies*, 9: 1, 2001, 3–25.
- [20] Henry G. Liddel, Robert Scott & Henry S. Jones (eds.), *A Greek-English Lexicon*, Oxford: Clarendon Press, 1940.
- [21] Salvatore Lilla, *Clement of Alexandria: A Study in Christian Gnosticism and Platonism*, Oxford: Oxford University Press, 1971.
- [22] Harry O. Maier, „Clement of Alexandria and the Care of the Self”, *Journal of the American Academy of Religion*, 62: 3, 1994, 719–744.
- [23] Einar Molland, „Clement of Alexandria on the Origin of Greek Philosophy”, *Symbolae Osloenses: Norwegian Journal of Greek and Latin Studies*, 15: 1, 1936, 57–85.
- [24] Joseph T. Muckle, „Clement of Alexandria on Philosophy as a Divine Testament for the Greeks”, *Phoenix: Journal of the Classical Association of Canada*, 5: 3–4, 1951, 79–86.
- [25] Eric Osborn, *Clement of Alexandria*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- [26] Marcelo Merino Rodríguez, „Razón y fe en Clemente de Alejandría”, *Teología y vida*, 52, 2011, 51–92.
- [27] André-Jean Voelke, *La philosophie comme thérapie de l'âme: Etudes de philosophie hellénistique*, Fribourg: Academic Press Fribourg, 1993.

Filip IVANOVIĆ

THE PEDAGOGICAL AND THERAPEUTIC ROLE
OF PHILOSOPHY IN CLEMENT OF ALEXANDRIA

Summary

Clement of Alexandria (150–215) is one of the first Christian thinkers to offer a detailed account of the relationship between Christian faith and Greek philosophy. As a philosophically educated man himself, Clement claimed that philosophy is necessary for reaching the complete knowledge of God, and that Greek philosophy, being of divine origin, was God's gift to the Greeks, acting as a preparation for the Gospel. Since it concerns the comprehension and contemplation of truth, philosophy is a propaedeutic method for understanding and interpreting the principles of faith, as well as for the defense against deceptive and fallacious attacks on it. On the other hand, just as the body is healed by medicine, the soul, according to Clement, is healed by philosophy. Such „therapy” of the soul primarily concerns liberation from passions, attainment of the state of passionlessness (*ἀπάθεια*) and restoration of human person, which is in accordance not just with the purpose of Christian life, but also with the ancient, Platonic, idea of reaching Godlikeness through practicing philosophy as a training for death.

Key words: Clement of Alexandria, philosophy, pedagogy, therapy, soul, Godlikeness